

מערך שיעור כיתה ד

ארץ זבת חלב ודבש

לימוד הקשר בין החג לעונה ולטבע של ארץ ישראל. המרחך כוללפעילויות המעמידות את אופן ציון החג בגולה מול החג בארץ ישראל, ומדגיש את ההבדלים בין קשר סמלי ורגשי לקשר מעשי קונקרטי.

- חודש שבט בטבע, מדוע נקבע ראש השנה לאילן במועד זה?
- ט"ו בשבט בגולה ובארץ ישראל – הקשר הסמלי והקשר המוחשי לארץ.
- הקשר שלנו לארץ ישראל, אדם אינו אלא תבנית נוף מולדתו.
- הכרת צמחיית ארץ ישראל.

שיעור 1 – ט"ו בשבט, העונה והטבע

1. ארבעה ראשי שנים הם... – מקור המועד במשנה

"ארבעה ראשי שנים הם.
באחד בניסן ראש השנה למלכים ולרגלים.
באחד באלול ראש השנה למעשר הבהמה.
באחד בתשרי ראש השנה לשנים ולשמטין וליובלות, לנטיעה ולירקות.
באחד בשבט, ראש השנה לאילן, כדברי בית שמאי. בית הלל אמרים, בחמישה עשר בו:
(משנה ראש השנה, פרק א, משנה א)

• מדוע צריך כה הרבה ראשי שנים? מה הכוונה 'ראשי שנים'?

הסבר – הכוונה אינה לראש השנה כחג, אלא לזמן בו מתחילה ומסתיימת השנה לצרכי חישוב. במקרה של ט"ו בשבט, חישוב המס שיש להביא ללויים ולכוהנים, שאין להם אדמה והם משרתי הציבור. אם צריך להביא עשירית אחוז מסוים מהיבול, צריך לדעת מתי מתחילה הספירה. ראש השנה לאילן הוא ראש השנה לפירות האילן – העץ.

- אילו פירות אתם מכירים שמגדלים בארץ? תפוחים, אבוקדו, תפוזים, זיתים, תמרים.
 - אילו מהפירות הללו גדלים בארץ באופן טבעי ואילו יובאו לכאן?
 - מה הם שבעת המינים שנתברכה בהם ארצנו, או פירות שמוזכרים בתנ"ך? הזית, תאנה, רימון, תמר
 - מי מבין פירות הארץ מבשיל בחודש שבט בסוף החורף? אף אחד
- הסבר - אנו חוגגים את חג פירות האילן בתקופה בה אין פירות ארץ ישראל מבשילים. כיוון שאין זה חג, אלא מועד לחישוב המעשרות המס. בעצם יותר נוח להחליט איזה פרי שייך לשנה קודמת ואיזה לשנה זו כשאין פרי.

2. בבלי – לימוד מועד החג

ולמה נקבע ראש השנה לאילנות בט"ו בשבט?
בתקופת המשנה נקבע ט"ו בשבט כראש השנה לתרומות ולמעשרות - המיסים של אותה תקופה. בהפרשת התרומות והמעשרות מיבולי פירות האילן נהגו אבותינו לפרנס את הכוהנים ואת הלויים, באשר לא הייתה להם נחלת שדה וכרם, ואת העניים, שלא יכלו לפרנס את עצמם. שנו רבותינו: אילן שחנטו פירותיו קודם ט"ו בשבט, מתעשר לשנה שעברה (לשנת המס הקודמת), לאחר ט"ו בשבט מתעשר לשנה הבאה.
(בבלי, ראש השנה ט"ו ע"ב)

משנכנס שבט, מתרבים הימים החמים, השמש מגביהה מסלולה, והאילנות, שעמדו בשלכת, מתחילים לשאוב את מימי השנה החדשה. לפיכך נקבע חמישה-עשר בשבט כראש השנה לאילן.

אגדה לט"ו בשבט - אגדת עם ערבית

בימות הגשמים עצור איש השדה באהלו, יושב ליד האח הבוערת ומנמנם. הצאן והבקר מכונסים גם הם במכלאה שמסביב לאהלו, רועדים מקור ומצפים לימות החמה, לצאת אל המרעה. בא חודש שבט ויורדות מן השמים שלוש גחלים:

גחלת ראשונה (ג'מרת אלהאוי - גחלת האויר), יורדת בשבעה בשבט, מחממת את האוויר ומבשרת את בוא האביב. אולם עדיין אין למצוא מקום מרעה טוב ועוד גדול הקור. מחכה האיכר עוד שבעה ימים, עד יום ארבעה עשר בשבט.

ובארבעה עשר בשבט יורדת מן השמים גחלת שנייה (ג'מרת אלמאי - גחלת המים). מתחממים המים, נכנסים לעצים ומחזירים פריחתם ופריים. שולח האיכר את בהמתו למרעה. אולם הרוח שולטת ועדיין לא הגיע המועד לצאת לעבודת השדה.

מצפה האיכר עוד שבעה ימים ואז יורדת גחלת שלישית (ג'מרת אלארד - גחלת הארץ) האדמה מתחממת ומתחילה להתכסות בדשא רך, והאיכר יוצא לעבודתו בשדה.

- מה סדר ההתחממות על פי האגדה?
- מה קורה בט"ו בשבט לפי האגדה?
- מה הקשר בין האגדה לבין ההסבר על קביעת ראש השנה לאילן בט"ו בשבט? (המים)
- ציירו את שלבי חילופי העונות לפי האגדה.

שיעור 2 – ט"ו בשבט בגולה ובארץ ישראל

1. ט"ו בשבט בגולה

בסעודת פירות ארץ-ישראל בחמישה-עשר בשבט, ביקש רבי מנדל מקוצק מתלמידו רבי יצחק מאיר לדרוש מענייני דיומא. פתח רבי יצחק מאיר בפלפול בסוגיית הגמרא על ראש-השנה לאילן, שאל ותירץ, היקשה ופירק. אמר לו רבי מנדל: לו היינו בארץ-ישראל די היה לנו לצאת לשדות ולהתבונן באילנות כדי להבין מהו ראש-השנה לאילן, פשוטו כמשמעו.

- מה אומר רבי מנדל לרבי מאיר?
- איך מציינים את החג? איך היה רוצה רבי מנדל לציין את החג?

2. בין ט"ו בשבט בגולה לט"ו בשבט הציוני

<u>מרחב שדה וירק עצים</u> ש. בן-ציון, תל-אביב 1910	<u>אויפן פריפטשוק (אח מבושרת)</u> מרק ורשבסקי
מרחב שדה וירק עצים, ילדים נושאים את, שם הרבי לתלמידים מורה אלף בית.	חדר קטן צר וחמים ועל הכירה - אש. שם הרבי את תלמידיו מורה אלף בית.
פזמון : זאת התורה, ילדי חמד, למדו, שמרו נא, נטעו, זרעו זאת הארץ, תור האביב בא.	את תורתני ילדי חמד שימעו, זיכרו נא! אימרו שנית וחזרו: קמץ אלף א.
עץ זה - אלף, עץ זה - בית הוא אף גימל - עץ, אותות עצים בספר ירוק רחב עד אין קץ !	שימו עין, הטו אוזן אל הכתוב פה מי שיקרא היטב עברית דגל אתן לו.
פזמון ... זאת הארץ הרוו אבות זיעה, חלב, דם - יבוא אביב תפרח כולה יפרח גם עם.	כל התחלות תמיד קשות אחר ייקל מאד, אשרי מי שלמד תורה מה ליהודי עוד?

- השוו בין השירים ביחס למקום, המרחב, עונה ומזג אויר, כלים ומכשירים, הפעולה שעל התלמידים לעשות.
- מה הדבר המרכזי הכי חשוב בכל שיר?
- למה התלמיד קשור, אילו מילים מרמזות על הקשר לעם? (תורה, יהודי, לעומת ארץ, אבות, עם)

3. המשך – בין ט"ו בשבט בגולה לט"ו בשבט הארצישראל

ט"ו בשבט בגולה / אורי צבי גרינברג

זכורני ט"ו-בשבט בגולה: שלגים עלי אדמות עד קצה האופק, וכפור בחלונות. פלא-פריחת-ציצי כפור בחלונות, איך אפשר זאת להסביר לילדינו חמי-השמש בארץ-ישראל? ואנו ילדי ישראל בחורף-הגולה – הלבול בגופינו: זו ארץ-ישראל מבלבלת בנו. אבותינו מגישים לנו חרובים. תאנים ותמרים לברכה ביום שלג וכפור: פירות ארץ-ישראל הרחוקה, יש זיו חם בעינינו, טעם ארץ-ישראל בחיכנו! אנו מברכים בחורף-ארץ-נכר על פירותיה של ארץ-ישראל שלנו, שהיא שלנו תמיד ועד עולם. אבל משרואה אני את ילדי ישראל מארץ-ישראל ממש, וילדים שלי בתוכם, בחגותם בט"ו בשבט, באין שלג החורף תחת כפות רגליהם, יודע אני, שבעבור זה, שאבותינו זכרונם-לברכה ואנו ילדיהם בכל דורות-הגולה, החזקנו בט"ו בשבט, כמחזיק בשובל-אדמתה של ארץ-ישראל וכמושכי אווירה של ארץ-ישראל ותכלת שמיה לנחירי-אפינו, בברכה מתוקה "שהחיינו" על חרובים-תמרים-ותאנים. זכינו לט"ו בשבט במדינה יהודית.

1. סמנו את המילים הקשורות לאקלים וטבע בקטע.
2. איך מתאר אצ"ג את האווירה ומזג האוויר בגולה בט"ו בשבט?
3. איך מתוארים הילדים הצברים? איך מתוארים ילדי ישראל בגולה בט"ו בשבט?
4. איך מעבירים האבות את אווירת ארץ ישראל לילדים? במה הם משתמשים?
5. מה הקשר בין ט"ו בשבט בגולה לבין החזרה לארץ ישראל בתקופה הציונית?

בחמישה עשר בשבט גופו – ראש השנה לאילנות – שרתה רוח חולין בבית כבכל שאר ימות החול: אף לא קישוט כל שהוא, אף לא רמז ליום חג. אלא משונה היה יום זה מכל שאר הימים, שביום זה נתנה לי אמא תאנים יבשות, תמרים וחרובים, להביא אותם אל החדר. ובשעה שאמא שמה את הפירות בשקיק נייר עמדה וסחה בשבח פירות ארץ ישראל, ובשבח הארץ בכלל, שזבת חלב ודבש היא, ועציה נושאים פירות מופלאים, ואין דמיון כלל וכלל בין פירות שלנו, פירות הגלות, ובין פירות הארץ. בארץ ישראל – סחה אמי – מאכילים את העיזים חרובים, או שהעיזים באות מאליהן על העצים ותולשות אותן בפיותיהן. (שמריהו לוי)

בגני הילדים. גם בגני הילדים בעירנו ערכו חגיגה יפה בט"ו בשבט – חגיגת נטיעות. בתשע שעות בבוקר התאספו כארבע מאות חניכים משבעת גני-הילדים שבעירנו, ובתהלוכת פאר, בדגלים ובשירה הלכו אל "מגרש ספיר" המקום הנועד לבנין גן-הילדים, עברו דרך שער הירק שנעשה לתכלית זו והסתדרו בשורות: קבוצות קבוצות מסביב לגומות שהוכנו לשם הנטיעות ונטעו את השתילים. אח"כ עברו שוב דרך השער, קבלו "מגדנות של חמישה-עשר" ושמחים וטובי לב שבו הביתה. ("הארץ" כ' שבט תר"פ)

- איפה חוגגים את ט"ו בשבט לפי הכתבה ב"הארץ"? ואיפה לפי שמריהו לוין?
- אילו מנהגים של החג יש בקטעים?
- אילו תחושות (ריחות צבעים צלילים) מעורר כל קטע?
- איזה חג מוצא חן בעיניכם יותר?

שיעור 3 – הקשר שלנו לארץ ישראל

מהלך השיעור – רצף מקורות ושאלות

1. וכי תבואו אל הארץ

כג וכי-תבואו אל-הארץ, ונטעתם כל-עץ מאכל. (ויקרא י"ט)

- מה המצווה הראשונה עם הכניסה לארץ? (נטיעה)
- מדוע לדעתכם כדאי לטעת כשנכנסים לארץ? מה נותנת הנטיעה? למה צריך להקדים ולטעת? (כדי שיהיו פירות למאכל, לעץ לוקח כמה שנים עד שייתן פרי)
- מה עושה מצוות הנטיעה לעם ישראל שנכנס לארץ?
- נסו לדמיין שאתם בני ישראל, מגיעים לארץ חדשה לכם, לאחר נדודים במדבר ומלחמה בכניסה לארץ. קיבלתם אדמה משלכם ועכשיו עליכם לטעת. מה תעשו? איך תרגישו?
- כתבו מכתב או כתבה שכותב אחד מבני ישראל המתאר את נטיעת העצים הראשונים באדמתו.

הרבה מלאכות הטיל עלינו המקום: לחרוש ולזרוע ולקצור ולעמר ולדוש ולזרות, לנטוע ולעדור, ולבצור ולדרוך, להאכיל בהמה ועוף ולגזוז את הצאן ולשמור את עמלנו ויגיענו. אלא ישיבת ארץ-ישראל גדולה, שהיא שקולה כנגד כל המצוות שבתורה, הריני הולך להביא נטיעות אלו שעל כתפי לנטוע אותן באדמתנו. כמו שנאמר: "ונטעו כרמים ושתו יינם ועשו גנות ואכלו את פריהם, ונטעתים על אדמתם ולא יינתשו עוד מעל אדמתם אשר נתתי להם אמר ה' אלהיך" (עמוס ט') (ש"י עגנון, "תחת העץ")

מילים קשות: המקום – כינוי לאלוהים, לחרוש – יצירת תלמים באדמה לאפשר זריעה ועיבוד האדמה, לעמר – ליצור עומרים, קבוצות בשיבולים, לדוש – ללחוץ על גרעיני החיטה כדי להפריד את הקליפה מהגרעין, לזרות – להעיק באוויר על-מנת להפריד קליפה מגרעין, לבצור – לקטוף ענבים, לדרוך – למעוך את הענבים ברגליים למיץ לצורך יין, עמלנו – מה שעבדנו ליצירתו יגיענו – מה שהשקענו בו מאמץ, שקולה – שוות ערך, גנות – גנים, יינתשו – יעזבו.

- אילו מלאכות מפרט עגנון, מה משותף להן? (עבודות חקלאיות)
- איזו מצווה שווה לכל המצוות בתורה? מה זה אומר על מצווה זו?
- האם אתם מסכימים שלגור בארץ זו מצווה? מדוע זה חשוב?
- מדוע קושר עגנון בין נטיעה למצוות ישיבה בארץ (היעזרו בקטע הקודם)?
- חשבו על טיעונים בעד ונגד ישיבה בארץ. מה עשוי לגרום למישהו לעזוב את הארץ? איך הייתם משכנעים אותו להישאר בארץ?

ניתן לפתח דיון זה בצורת משפט: קבוצות שטוענות בעד ונגד חיים בארץ, או בצורת מכתב או משחק תפקידים לשכנע חבר שרוצה לעזוב את הארץ.

3. השפעת הארץ על האדם

האדם אינו אלא קרקע ארץ קטנה, האדם אינו אלא תבנית נוף מולדתו. (שאל טשרניחובסקי)

- איך משפיעה הארץ או הנוף והאקלים של הארץ על האדם והחברה?
- חשבו על אנשים שחיים במקומות קרים מאוד או חמים מאוד, אנשים שגרים בהרים גבוהים ותלולים לעומת אנשים שחיים במדבר – איך הם יראו? מה ילבושו? במה יעסקו? איפה יפגשו? איזה אופי יהיה להם?
- חשבו על מקום שאתם אוהבים בארץ, נוף שמוכר לכם, תארו את המקום (במילים או בציור).
- נסו לחשוב איך השפיע עליכם הנוף? אילו תכונות יש לארץ ישראל, ולמקום שתיארתם שיש גם לכם?
- יצירה בקבוצות – אפשר להשתמש בציורים או תיאורי מקום שהתלמידים עשו בשלב הקודם, או יצירה חדשה משותפת שמבטאת את הרעיון "אדם אינו אלא תבנית נוף מולדתו".

שיעור 4 - צמחי ארץ ישראל

נחלק את הכיתה לקבוצות. כל קבוצה תקבל אזור בארץ ודפי מידע על הצומח באותו אזור. על הקבוצה להכין כרזה המתארת את הצמחייה באזור שקיבלה, או לבחור עץ אופייני לאזור ולהציג אותו, להכין לו מסע פרסום.

נספח – מידע על צמחיה באזורי הארץ

יש ארצות שכל שטחם הוא בתוך אזור אחד, כמו בארצות מרכז אירופה. יש ארצות, כמו ארץ ישראל בה נפגשים ארבע אזורים פיטוגאוגרפיים: האזור הים-תיכוני, האזור האירנו-טורני, האזור הסהרו-ערבי וההאזור הסודאני.

אזור	עונות השנה	ממוצע משקעים שנתי	שונות	מקומות בארץ
ים תיכוני	שתי עונות שוות פחות או יותר: חורף גשום ונוח וקיץ חם ויבש.	400 - 1500 מ"מ	תמיד מזרחית לים, ריבוי בהמות מרעה, ריבוי שריפות	תחום הנתחם בשפלת החוף מעזה מדרום עד גבול הלבנון, הגליל, השומרון והמדרונות המערביים של הרי יהודה.
אירנו-טורני	יבשתי קיצוני: החורף - קר ושילגי, האביב והסתיו - גשומים והקיץ - חם ויבש	עד 200 מ"מ, לפרקים גם ללא גשם	אוכלוסייה דלילה, חוץ מעמקי נהרות הנילוס, הפרת והחידקל	הנגב הצפוני והמרכזי וספר מדבר יהודה.
סהרו-ערבי	תקופת הגשמים שלו קצרה מאוד ותקופת היובש ארוכה מאוד, החורף נוח והקיץ חם מאוד	פחות מ-200 מ"מ	משקעים בלתי סדירים; קרקע בעלת מליחות גבוהה	מרחבים גדולים של הנגב הדרומי, מדבר יהודה ומדבריות סיני
סודני	טרופי: החורף יבש והקיץ גשום	50 - 1,000 מ"מ	הצמחייה משתנה בהתאם לרמות הגשמים	עד קו הרוחב 32 מעלות. בארץ אפשר רק להבחין ברצועה חדירה של הצמחייה הזאת בבקעת הירדן ובמפרץ אילת

אלון מצוי

עץ או שיח ירוק עד ממשפחת האלוניים. האלון המצוי מהווה מרכיב מרכזי בצמחייה הים תיכונית בארץ ישראל, ופרטים עתיקים שלו קיימים בקרבת מקומות קדושים ברחבי הארץ.

תיאור העץ: גובה האלון המצוי משתנה ממטר אחד (כאשר הוא סובל מרעייה מוגברת של עיזים) ועד 8 מ' ויותר במקומות לחים ובמקומות בהם יש הגנה על העץ. עליו גלדניים בעלי שפה משוננת, מה שהופך אותם לעתים לקוצניים, בעיקר בעצים נמוכים באזורי חורש סבוך. העלים קרחים משני צידיהם, צבעם ירוק כהה ואורכם עד 6-7 ס"מ.

באביב פורח האלון, ההאבקה נעשית באמצעות הרוח, ומיד אחריה נושרים עגילי הפרחים הזכריים בשלמותם. הבשלת הפרי איטית ונמשכת כ-18 חודשים לאחר האבקת הפרחים. הפירות הם בלוטים שאורכם 3-4 ס"מ וקוטרם 2-3 ס"מ, הנתונים בתוך מעטפת קשקשים נוקשה המכונה "ספלול". הם מבשילים בראשית החורף ומופצים באמצעות מכרסמים, עורבנים ועופות נוספים. לעומת זמן ההבשלה הממושך, כושר הנביטה שלהם מוגבל, והם יכולים לנבוט רק בחורף הראשון לאחר הבשלתם.

אלה ארצישראלית

אלה ארצישראלית היא מין עץ ממשפחת האלתניים. זהו עץ נשיר דו-ביתי, המגיע לגובה של כ-10 מטרים ומאריך חיים עד מאות שנים. בעת הבלבוב והפריחה החלים באביב בולט העץ בצבעו האדום, המשתנה לירוק עם התבגרות העלים. עליו מנוצים וציר העלה מעוגל. כל חלקי העץ מכילים שרף הדומה לשרף אלת המסטיק הנקרא "מסטיקא" וכך כל השרפים של עצי האלה נקראים בשם זה. האלה הארצישראלית שכיחה בחורש הים תיכוני ברחבי המזרח התיכון, ומופיעה לרוב בחברת אלון מצוי.

קידה שעירה

שיח קוצני ענף וסבוך ממשפחת הפרפרניים המגיע לגובה של 100-180 ס"מ. אחד הצמחים הנפוצים ביותר בחבל הים תיכוני השיח מתרבה במיוחד באזורים שבהם נכרת החורש הטבעי, לכן הוא נחשב כמרכיב הראשי של הגריגה הים-תיכונית. השיח שולט באזורים שנפגעו משריפות, שכן זרעיו נובטים ביתר קלות לאחר שריפה. בנוסף, לאחר שריפה התחרות קטנה, כיוון שאז הזרעים של חד שנתיים ושל צמחים אחרים ניזוקו, ורק זרעי הקידה השעירה שרדו. כל הענפים מסתיימים בחודים דוקרניים מאוד. הגבועלים מן השנים האחרונות ירוקים ומטמיעים, מקנים לכל צמח גוון ירוק כזה. העלים תלתניים, כלומר בעלי שלושה עלעלים היוצאים מנקודה אחת; מלבבים באביב ונושרים עד מהרה בסופו או בתחילת הקיץ. במשך הקיץ מקבלים הענפים הצעירים הירוקים את תפקיד ההטמעה. ענפים אלו נקראים ענפים רותמיים, והם אופייניים לאקלים הים-תיכוני והמדברי. מנגנון ההגנה מפני טורפים של צמח זה הוא ענפיו הקוצניים שמקשים על אכילתו. פרחי הקידה השעירה הם צהובים, ומואבקים בעיקר על ידי דבורים. הפרי הוא תרמיל, וההפצה היא עצמית.

אורן ירושלים

עץ מחטני, ירוק עד, ממשפחת האורניים. זהו המין הנפוץ ביותר של הסוג אורן, באזור אגן הים התיכון. תפוצתו הטבעית של המין היא בעיקר בחלקו המערבי של אגן הים התיכון. בישראל קיימות מספר אוכלוסיות טבעיות קטנות של המין, שהינן מבודדות מבחינה גאוגרפית מאזור התפוצה העיקרי שלו, ובעלות פרופיל גנטי ייחודי.

חרוב

עץ ירוק עד ממשפחת הקסאלפייניים, שמתנשא לגובה של 10 - 15 מטר. נופו רחב ועגול ותפוצתו באזורים נרחבים של ארץ ישראל, בגליל, הרי ירושלים ורכסי הכורכר. תכולת המים בפרי החרוב נמוכה במיוחד ומכאן שמו (בעברית יובש=חורב), אם כי יש הסוברים שהשם ניתן על שום דמיון הפרי לחרב. עצי החרוב הנקביים פורחים באוקטובר, וריחם ידוע כלא נעים. סיום ההבשלה באוגוסט של השנה לאחר, ואיסוף הפירות בחודשים ספטמבר-נובמבר. פריחתו אדומה או צהובה. מוצאו של החרוב הוא במזרח הים התיכון והוא גדל גם במקומות אחרים לפני ולנוי.

אלת המסטיק

שיח ירוק עד מהסוג אלה, המהווה מרכיב שכיח בחורשים וגריגות באזורים ים תיכוניים נמוכים. גובה השיח כ-0.5 עד 2 מטר. העלים והצמח מכילים שרף ריחני הנוטף לאחר פציעה. בימי קדם היו מכינים ממנו חומר לעיסה (מכאן מקור השם, מסטיק ביוונית או בפיניקית משמעו לעיסה או ללעוס), וכן סם מרפא ותבלין. חיקוי סינתטי של החומר ללעיסה משמש כמרכיב מרכזי במסטיק. פרותיו משלשלים, מה שתורם להפצת זרעיו בלשלת של ציפורים. הצמח גדל באזור אגן הים התיכון למרגלות הרים ממזרח ומערב, בעיקר עד גובה 300 מטר. הוא מלווה את החרוב ומאכלס מספר רב של קרקעות וסלעים.

אלה אטלנטית

עץ גדול ממשפחת האלתיים. גדל בנגב, בגליל התחתון ובעמק החולה. השם "אלה" מופיע בתנ"ך יותר מעשר פעמים. העץ מאריך להתקיים מאות שנים. היקף הגזע גדול, וקוטרו יכול להגיע ל-2 מ'. גובהו מגיע עד 15 מ'.

